

You have downloaded a document from

The Central and Eastern European Online Library

The joined archive of hundreds of Central-, East- and South-East-European publishers, research institutes, and various content providers

Source: Актуальні проблеми історії, теорії та практики художньої культури
Topical problems of History, Theory and practice of Artistic Culture

Location: Ukraine

Author(s): Olga Olegivna Smolina

Title: Православна монастирська культура як предмет дослідження
Orthodox monastic culture as a subject of research

Issue: 29/2012

Citation style: Olga Olegivna Smolina. "Православна монастирська культура як предмет дослідження". Актуальні проблеми історії, теорії та практики художньої культури 29:163-169.
<https://www.ceeol.com/search/article-detail?id=681812>

6. *Сергеевич В.* Лекции и исследования по древней истории русского права / В.Сергеевич. – СПб., 1910.
7. *Шершеневич Г.Ф.* Учебник русского гражданского права (по изданию 1907 г.) / Г.Ф. Шершеневич; вступ. ст. Е.А. Суханов. – М.: Фирма «СПАРК», 1995. – 556 с.
8. *Яковлів А.* Українське право / А. Яковлів; упор. С.В. Ульяновська; вст. ст. І.М. Дзюби; перед. слово М. Антоновича; дод. С.В.Ульяновської, В.І.Ульяновського // Українська культура: Лекції за редакцією Дмитра Антоновича. – К.: Либідь, 1993. – С. 222–236.
9. *Pollok F.* The governement of England / F.Pollok . – London, 1907. – P. 473.

УДК 261.6:271

Ольга Олегівна Смоліна

кандидат мистецтвознавства, доцент,
доцент кафедри гуманітарних наук
і української мови Технологічного інституту
Східноукраїнського національного
університету імені Володимира Даля

ПРАВОСЛАВНА МОНАСТИРСЬКА КУЛЬТУРА ЯК ПРЕДМЕТ ДОСЛІДЖЕННЯ

У статті розглянуті основні напрямки дослідження феномену православної монастирської культури. Поряд з наявними численними дослідженнями її окремих проявів – архітектури, містики, аскетичності, історії, літературної творчості, музики, кухні тощо, сучасна культурологія повинна поглянути на чернецтво як на цілісний тип культури через систему її маркерів.

Ключові слова: монастир, чернецтво, монастирська культура, культурологічні дослідження, культурологічний підхід.

Cultural studies of religious phenomena (for example, the Orthodox monastic culture). The article describes the main trends in the study of the phenomenon of Orthodox monastic culture. Apart from taking place by numerous studies of its individual manifestations – architecture, mysticism, asceticism, history, creative writing, music, food, etc., contemporary cultural studies should look at the Orthodox monasticism as a holistic type of culture through its markers.

Key words: monastery, monks, monastic culture, cultural studies, cultural studies approach.

Кризові явища сучасної цивілізації змушують ученихгуманітаріїв шукати можливі варіанти відповіді на виникаючі гострі проблемні питання в тому числі й у духовних традиціях минулого та сучасності. Такою традицією, найбільш близькою Україні, є Православ'я. Носієм глибоких духовних, теологічних змістів, містичної практики, оригінальних антропологічних побудов виступає «сугубе вираження» Православ'я – монастирська культура. Її відома закритість, прадавнє глибоке коріння, кардинально відмінний, або навіть протилежний сучасному, характер базових світоглядних положень не дозволяє вважати монастирську культуру дослідженою вичерпно.

Аналіз накопичених традицій і напрямків її вивчення становить мету даної статті. Автор не ставить завдання охопити все багатство літератури з цього питання, але лише виділити основні існуючі погляди, підходи, тенденції.

Появу поняття «монастирська культура» можна віднести до другої половини XX століття. Раніше позначуване їм явище розглядалося в рамках концептів «монастир» і «чернецтво». Величезний масив літератури з цієї проблематики може бути найбільше широко структурований як «погляд зсередини» і «погляд ззовні».

Перша група добутоків – «погляд зсередини» – сходиться до патристики, давньоаскетичної та чернечої писемності перших століть християнства й може бути визначена словами протоієрея Олександра Шмемана як «богословська рефлексія чернецтва на свою власну сутність і завдання» [11]. Однією з важливих її ідей було бажання піднести чернечий ідеал як призначений для всіх християн, представити «образ ангельський» шуканим ідеалом життя за Євангелієм. У зв'язку з цим є показовим, що в Сирії, на батьківщині чернецтва, бажання людини прийняти хрещення міцно погоджувалося з його обітницею вести цнотливе й аскетичне життя. У випадку його відмови від цього, обряд хрещення відкладався ближче до кінця життя цієї людини, що коли бажаючий стати християнином «де факто» міг вже дати такі обітниці [10, 35]. У цілому ж, як відзначає О. Шмеман, «рання чернеча писемність зосереджена більш на зразках чернечого життя, на великих прикладах подвижництва, ніж на аналізі принципів чернечого життя» [11].

Трохи інший аспект набуває церковно-аскетичний погляд на чернецтво в більш пізній період. Зустріч і взаємодія виниклого на окраїнах Візантії чернечого руху з еллінською культурою породила «містичне тлумачення чернецтва, інтерпретацію його в категоріях умоглядної традиції зі «свідомим запозиченням неоплатонічної й містеріальної термінології»» [11]. Процес самоусвідомлення привів до того, що в післяіконоборчу епоху чернецтво перетворилося у впливову силу усередині Церкви, таку, яка не чисельно, але самим своїм змістом грає в ній домінуючу роль.

Необхідно зазначити, що добутки аскетичної й чернечої літератури при всій їхній глибині не можуть уважатися науковими. Справа тут не в їх стародавності, відсутності «дистанції» від досліджуваного об'єкта або несумісності наукових підходів з релігійним світоглядом. Православне чернецтво є більш «практичним», аніж «теоретичним», вимагає самим життям, а не теоретичними міркуваннями свідчити про Христа та Євангелії, а Священне Писання розглядає як керівництво до практичної діяльності.

Відносно другого підходу до вивчення монастирів і чернецтва («погляд ззовні»), то про нього мова може йти, починаючи з кінця XVIII – XIX ст., коли формується секулярне суспільство. Цей погляд представлений точками зору, які умовно можна позначити як апологетична, критична й власне наукова.

Апологетичний погляд на монастирі й чернецтво представлений великою кількістю історикостатистичних описів окремих монастирів, інформаційних повідомлень про старців, подвижників, традицій святкування престольних днів, монастирських святинь. Добутки часто представлені у формі записів мандрів-

ників, спогадів. Авторами є представники кліру або віруючі миряни. Багато творів призначені для домашнього читання, не відрізняються вивіреном фактологічним матеріалом і мають солоденьконудотну мову викладу. Треба сказати, що автори обирали далеко на завжди діючі й відповідні часові методи й засоби для реалізації мети показати привабливість і необхідність існування інституту православного монастиря.

Критичний, іноді з елементами атеїзму погляд на монастирі й чернецтво підсилюється під впливом «псевдоморфози» (Г. Флоровський) Православ'я в XVIII – XIX століттях. Уже неодноразово відзначалося, що модернізація, здійснювана Петром I та його послідовниками, мала на увазі не стільки розвиток потенціалу рідної, у тому числі православної культури, скільки запозичення католицьких і протестантських елементів. Згідно із зауваженням Іларіона Алфеева, «головний парадокс синодальної епохи полягав у тому, що, будучи періодом найвищого розквіту й розширення Православної Церкви, вона в той самий час стала періодом масового розцерковлення вищих прошарків російського суспільства, насамперед дворянства й інтелігенції» [3, 169]. Перебуваючи під впливом західнохристиянських зразків монастирського життя, європейського гуманізму та ідей Просвітництва, автори критичних статей в основному характеризували православні монастирі як позбавлені будьякої користі установи в сучасному їм суспільстві, виправдати існування яких може тільки їх більш активна соціальноблагодійна робота.

М.М. Лісовий, один з авторів сучасного збірника наукових нарисів, присвячених монастирям і чернецтву [7], пропонує багатший відтінками погляд на проблему взаємин Петра I і чернецтва. На його думку, Петро I поєднав у собі два протилежні образи: образ гонителя християн, подібно Діоклетиану, а також образ рівноапостольного Костянтина, який визнав християнство державною релігією. «Можливо, дійсно, чернецтва – у тому числі, пропорційно, його містичного й інтелектуального «ядра» – у результаті петровських і катерининських репресій чисельно ставало усе менше. Але зате якісний, богословський рівень еkleзіологічної, аскетичної, якщо завгодно, православнодержавної свідомості стає вище» [7, 218]. Духовнопросвітницький подвиг Паїсія Величковського, старців Оптиної пустині виявився, на думку вченого, парадоксальним наслідком цих реформ.

Кінець XIX – початок XX ст. є часом початку повороту церкви до патристичної основи, відродження в монастирській культурі й посиленню інтересу до неї з боку дослідників, що стоять на позиціях наукового підходу. Церковнонауковий підхід представляють праці професорів і викладачів низки духовних академій – Московської, Київської, Петербурзької, Казанської та ін. (М.О. Скабалланович, Є.Є. Голубинський).

Науковий погляд на феномен чернецтва в цей період пов'язаний, насамперед, з необхідністю більш детально вивчити його історію із залученням топографічних, археологічних досліджень, які, однак, зосереджені на розв'язанні конкретної проблеми, часто є фрагментарними й позбавлені цілісності. Треба сказати, що вивчення монастирів і чернецтва й в XVIII – XIX ст., і в більш піз-

ній період імпліцитно входило до складу досліджень з історії церкви, християнської культури в цілому.

Після 1917 р. центр вивчення релігійних феноменів переміщається в Париж, де відкривається СвятоСергіївський богословський інститут. Працюючий там протоієрей Георгій Флоровський був одним з тих, хто зміг у суперечці «іосифлян» і «нестяжателів» (у своїй фундаментальній роботі «Шляхи російського богослов'я», яка не втратила свого наукового значення й донині) побачити не тільки господарськоекономічне питання про монастирські володіння, але зустріч старого й нового, потенціалу розвитку культури (що розуміється як духовність) і його відсутності, зустріч двох ідеологій монастирського облаштування.

Нечисленні дослідження монастирського життя радянського періоду відрізняє сильна ідеологічна ангажованість, чому вони й не можуть розглядатися в якості науково об'єктивних.

Аспектом монастирського життя, який у підсумку виявився найбільш дослідженим, є землеволодіння й господарська діяльність монастирів. На думку О.І. Количевої, цьому послужили дві причини: поперше переважна частина, документації, що збереглася в монастирських фондах і архівах, відбивала, насамперед, їх економічну діяльність, а подруге, у період ХІХ – ХХ ст. і особливо в післяреволюційну епоху зріс інтерес (знову ж таки, через низку ідеологічних причин) до економікосоціальних питань побутування обителів [7, 99].

Другим найбільш вивченим аспектом життя монастирів є їхня історія. Поряд з роботами Є.Є. Голубинського, І.К. Смолича, М.В. Кудрявцева цьому питанню присвячена низка робіт, що нещодавно вийшли друком – Н.В. Синициної, П.Н. Зирянова, В.В. Климова.

В.В. Климов у своїй докторській дисертації й монографії розглядає соціальну діяльність українських православних монастирів з позицій україноцентризму й декларує бажання розглянути проблему максимально об'єктивно, з опорою на першоджерела аскетичної й чернечої писемності. Разом з тим, соціальна діяльність монастирів розглядається автором як єдино можлива й гідна для цього інституту церкви, а його власне релігійна діяльність багаторазово оцінена в невітшних виразах. Серед них: «скуті православновізантійською ортодоксією», «прокрустове ложе східнохристиянської аскетичності», «рутинного виконавця богослужбових, обрядових функцій і аскетичних вправ». У якості висновку дослідник відзначає: «Парадоксально, але найбільш суспільно значущих духовних злетів українські монастирі досягали тоді, коли виходили за межі приписів суто релігійноцерковного призначення, і навпаки, перетворювалися у звичайну сакральну структуру, коли діяли за прийнятими в церкві правилами та інструкціями» [4, 858]. Соціальна діяльність монастирів мислиться автором такою, яка «відповідає життєвим інтересам і потребам всього суспільства, а не лише корпоративним цілям церкви, монастирів або чернецтва. Йдеться про діяльність, яка, будучи зумовленою церковномонастирськими цілями чи потребами, надалі стала важливою, масштабною, корисною для суспільства загалом і в якій первісна сакральна зорієнтованість, мотиви та форми вияву поступово мінімізувалися» [4, 5]. Справа в тому, що з погляду Православ'я, саме молитовна, бого-

службова діяльність ченців і є суспільно корисною. Історія монастирів свідчить, що чим більше мінімізується сакральна орієнтація соціальної діяльності монастиря, тем менше він відповідає своєму споконвічному призначенню й тим частіше виникають здивовані питання про правомірність і необхідність його існування як церковного й релігійного інституту. Хочеться зазначити, що аналіз інституту монастиря й феномена чернецтва з культурологічної точки зору дозволяє не втратити ці важливі нюанси для адекватного розуміння цього складного явища.

Приблизно із другої половини ХХ ст. можна простежити появу нового аспекту в поглядах на досліджуваний феномен, що виразилося словосполученням «монастирська культура». Необхідність виділення цього терміну була обумовлена, очевидно, низкою факторів, а саме: а) виникненням культурології як науки й навчальної дисципліни; б) розширенням рамок поняття «культура» до визначення «усе те, що зроблене людиною»; в) зростанням інтересу до релігії в посткомуністичний період; г) значною фрагментарністю, відсутністю цілісності в наявних дослідженнях монастирів і чернецтва. Крім того, довгий час під впливом процесів секуляризації, що беруть початок в XVII–XVIII ст., багато чому з того, що пов'язане з релігією й Церквою (аскетиці, містиці, світогляду, манері поведінки та ін.) у приналежності до культури було відмовлено. У зв'язку із цим, здійснювалися переважно мистецтвознавчі дослідження так званої матеріальної культури – монастирських ансамблів, іконопису, часто у відриві від їхнього духовного наповнення.

Не секрет, що найчастіше й самі представники Церкви протиставляли поняття «релігія» – «культура». Проте, мав місце й інший погляд (Г. Флоровський, С. Булгаков, І.Льїн та ін.), згідно з яким монастирі (і, ширше – Церква) брали активну участь у культурній творчості.

З кінця ХХ століття на території ряду країн СНД, населення яких історично тяжіє до Православ'я, а також Болгарії, Сербії й ін. йде обговорення проблеми «Церква й культура». Низка проведених конференцій орієнтовані на дослідження монастирської культури, а саме: «Монастирська культура: Схід і Захід» (Санкт-Петербург, Росія, 2 червня 1998 р.), «Монастирська культура на Балканах» (Самоков, Болгарія, 29 вересня – 1 жовтня 2002 р.). У рамках дослідження цієї проблеми з'являються такі дефініції як «релігійна культура», «християнська культура», «церковна культура», «культура прицерковного кола», «монастирська культура».

Визначення останнього поняття (так само як і визначення «культури» у цілому) не має загальновизнаного підходу. Тут можна простежити багато точок зору. Так дослідник Т.М. Арцибашева у своїй кандидатській дисертації «Монастир на стику культур» (1997) [1, 2] пропонує визначати монастирську культуру як «цілісний спосіб буття (мети, засоби, результати) конкретної локальної християнської спільності, який складається в особливий історично мінливий тип культури». Слід зазначити, що настільки широкий погляд може бути застосований не тільки до монастирської культури, але й до іншого типу християнської спільності, наприклад, парафії, общини, братства. Автор також характеризує

монастирську культуру як «релігійномонологічну за своєю природою», що, на нашу думку, є таким, якщо розглядати це явище з позицій секулярної культури, для якої Бог не є особистістю й суб'єктом дії. Якщо ж урахувати й православний погляд, то монастирська культура діалогічна в системі «людина – Бог». От як про це пише відомий сучасний богослов Іларіон Алфеев: «Вихід <...> людини із самої себе так само необхідний для зустрічі з Богом, як і сходження <...> Бога назустріч людині. Сама містична зустріч із Богом стає, таким чином, плодом синергії, спільної дії людини й Бога, що з'єднуються один з одним у гармонійній єдності» [3, 372]. Щодо ж соціального типу монастирської культури з його розвиненими економічними, суспільноблагодійними, художніми та ін. зв'язками, то мова може йти про її полілогічність у системі «монастир – Бог, суспільство, особистість».

З погляду І.Г. Родченка (робота «Культура Валаамського монастиря в середині XIX століття», 2003) монастирська культура є органічною системою учасників (послушників і ченців), видів діяльності (пильнування, трезвіння, молитва, послух і т. ін.) та відносин (адміністративна й духовна ієрархія, братерство), де кожна частина існує як засіб для досягнення особистої духовної досконалості кожним членом громади [9].

Болгарський дослідник Р. Малчев у дослідженні «Фольклор і релігія» (1999) [6] визначає монастирську культуру як феномен, що виник у результаті взаємодії між канонічною християнською культурою, реалізованою в монастирських умовах, чернечою творчістю й локальною народною традицією, яка склалася в селах, пов'язаних з монастирем.

Полемізуючи з Р. Малчевим, Ю.Г. Кучмаєва в дисертації «Духовні основи монастирської культури середньовічної Болгарії» (2003) [5] зауважує: «Однак правомірно порушити питання й про інше, більш вузьке тлумачення поняття й феномена «монастирська культура», співвідносячи його із якістю повсякденного життя середньовічного чернецтва, з подвигом духовного життя насельників монастирів і скитів, що свідчить про найбільш досконале явлення у світі завітів християнства».

Разом з тим, у закордонній традиції (наприклад у США) є прийнятим де-що інше формулювання – «чернеча культура». Так, др Доан Модіанос (Doan Modianos), associate vicepresident for strategic planning at UCF вважає, що «більшість учених віддає перевагу прикметнику «чернеча культура» на відміну від складного іменника «монастирська культура», яке має більш загальний зміст. Термін «чернеча культура» припускає розвиток безлічі вмінь і навичок. Можна сказати, наприклад, що для двадцятого століття християнський чернець, представник «чернечої культури» буде означати не тільки освіченість у всьому, що має відношення до теології, традиції й літературі, а також мистецтва, архітектури, поезії і т. ін., але й пізнання в інших релігійних культурах». На думку ієромонаха Іони (Паффаузуна), митрополита всієї Америки й Канади, «чернеча культура є не що інше, як слухняність Євангелію через проходження за нашими духівниками, які передають нам досвід життя за Євангелієм у всій його повноті» [8].

Неважко помітити, що зміст усіх наведених визначень балансує між двома полюсами: прагненням підкреслити більшою мірою об'єктивовану, втілену або духовнозмістовну складову монастирської культури, її зв'язок зі світом або її зречення світу. Тут, імовірно, і можна провести певну грань між культурою «монастирською» та «чернечою».

Крім того, монастирська культура не являє собою якийсь моноліт. Цілком правомірно виділити такі три її типи, як тип соціального служіння, споглядального напрямку й «ученого чернецтва».

Таким чином, відносно нове поняття «монастирська культура» лише намічає приблизне поле необхідних культурологічних досліджень, не визначаючи вичерпно цього феномена. Поряд із наявними численними дослідженнями його окремих проявів – архітектури, містики, аскетички, історії, літературної творчості, музики, кухні та ін., сучасна культурологія повинна поглянути на православне чернецтво як на цілісний тип культури через систему її маркерів.

Література

1. *Арцыбашева Т.Н.* Курский край и монастырская культура [Электронный ресурс] / Татьяна Николаевна Арцыбашева – Режим доступа: <http://bgznanie.ru/article.php?nid=15602>.
2. *Арцыбашева Т.Н.* Монастырь на стыке культур (На примере монастырей Курского края Московской Руси 17 века): автореф. дис. на соискание учен. степени канд. культурологии спец. 24.00.02 «Историческая культурология» / Т.Н. Арцыбашева. – СПб., 1997. – 24 с.
3. *Иларион (Алфеев).* Православие. [в 2х т.]. / Иларион Алфеев, епископ. – М: Издво Сретенского монастыря, 2008. – Т.1 – 2008 – 864 с.
4. *Климов В.В.* Українські православні монастирі та чернецтво: Позиція в національній історії: монографія / В.В. Климов. – К.: Інст філософії НАН України, 2008. – 883 с.
5. *Кучмаева Ю.Г.* Духовные основы монастырской культуры средневековой Болгарии (IX-XIV вв.): автореф. дис. на соискание науч. степени канд. культурологии: спец. 24.00.01 «Теория и история культуры» / Юлия Григорьевна Кучмаева – М., 2003. – 31 с.
6. *Малчев Р.Р.* Фолклор и религия (по наблюдения вѣрху културните пространства на Рилския и Бачковския манастир): дис. ... на образователната и научна степен «доктор» [Электронный ресурс] / Росен Росенов Малчев. – Пловдив, 1999. – 163 с. – Режим доступа: <http://www.spisanie.ongal.net/research.html>
7. *Монашество и монастыри в России. XIX века: Исторические очерки* / [Отв. Ред. Н.В. Сеницына]; Инст российской истории. – М.: Наука, 2002. – 346 с.
7. *Паффаузен И.* Пять веских причин не ездить в монастырь. Искушения монашеского максимализма [Электронный ресурс] / Иона Паффаузен, иеромонах. – Режим доступа: http://www.pravmir.ru/article_3913.html
8. *Родченко И.Г.* Культура Валаамского монастыря в середине XIX века [Электронный ресурс] / Игорь Григорьевич Родченко – Режим доступа: http://www.krotov.info/history/19/56/rodch_02.html.
9. *Сидоров А.И.* У истоков культуры святости: Памятники древнецерковной аскетической и монашеской письменности / А.И. Сидоров. – М.: Паломник, «Сибирская благовонница», 2002. – 480 с.
10. *Шмеман А.* Введение в литургическое богословие [Электронный ресурс] / Александр Шмеман, протоиерей. – Режим доступа: <http://www.golubinski.ru/ecclesia/shmeman/liturg33.html>